

УДК1:81'25(430)(091)“18”

DOI: 10.18523/2617-1678.2020.5.90-102

Козловський В. П.

<https://orcid.org/0000-0001-8302-3977>

ЧИ ПОТРІБНИЙ НАМ ГЕГЕЛЬ? (НОТАТКИ ЧИТАЧА ДО УКРАЇНСЬКОГО ПЕРЕКЛАДУ «ФЕНОМЕНОЛОГІЇ ДУХУ»)

Рецензію присвячено розгляду перевидання українського перекладу праці Гегеля «Феноменологія духу» (2019). Проаналізовано відповідність цього перекладу загальноприйнятим, світовим вимогам і нормам, що висуваються до перекладу і видання класичних філософських текстів. Коротко розглянуто історичні обставини появи «Феноменології духу» (1807), а також історію її редагування і перевидання у XIX–XX ст., показано, що без урахування цієї історії будь-який переклад не можна вважати прийнятним.

Ключові слова: Георг Вільгельм Фрідріх Гегель, «Феноменологія духу», Єнський університет, Йоганн Шульце, критичні видання, Георг Лассон, Йоганнес Гоффмайстер, переклади, формальні вимоги до перекладів.

Нещодавно у видавництві «Фоліо» вийшов друком переклад «Феноменології духу» (Гегель, 2019). Це знаменита праця видатного німецького філософа Георга Вільгельма Фрідріха Гегеля (1770–1831)¹. Добре відомо, що цією працею Гегель заклав підвалини «абсолютного ідеалізму», який виявився вельми впливовим як для подальшого поступу ідеалістичної філософії, так і для формування так званого діалектичного й історичного матеріалізму марксистсько-ленінського штибу, де гегелівська філософія сприймалась, з одного боку, під кутом зору «прогресивного» діалектичного методу (з абсолютно схоластично прочитаними «трьома законами діалектики» і «парними» категоріями, а також діалектичними суперечностями суспільного розвитку), а з іншого –

як загалом «реакційна» система, де німецький філософ виклав своє ідеалістичне вчення про суб'єктивний, об'єктивний і абсолютний дух.

Інтерес до творчого спадку визнаного майстра спекулятивного філософування не зник, не розчинився у потоці новітніх течій і напрямів, а зберігається дотепер. Про це свідчить величезна кількість різноманітних досліджень гегелівських ідей багатьма мовами світу, а також численні переклади праць німецького філософа, що з'явилися ще за його життя і виходять друком і нині. За останні десятиліття кількість перекладів не зменшилась, а суттєво зросла. Особливо це стосується нових перекладів «Феноменології духу» – визнаного філософського шедевра Гегеля.

Тож не дивно, що останніми роками на книжковому ринку з'явилися нові переклади гегелівського тексту, причому не лише європейськими мовами, а й іншими мовами світу (наприклад, японською, китайською). Щодо європейських мов, то вражає такий факт: лише за останні кілька

¹ Можливо, було б коректніше (і правильніше) перекласти назву праці як «Феноменологія духА». До речі, кілька років тому це питання обговорювалось (Богачов, Бурковський, Кебуладзе, & Терлецький, 2016, с. 78–80). Але не варто чіплятися до перекладу назви, тим паче, що цей варіант надрукований, причому двічі. Як на мене, є вагоміші речі, про які треба дещо сказати. Тож назву я залишу без змін.

років світ побачили **три** (!) нові англомовні переклади «Феноменології духу» (Hegel, 2018a; Hegel, 2018b; Hegel, 2019).

Це справді нові переклади, виконані різними перекладачами і оприлюднені видавництвами провідних університетів – Нотр-Даму, Кембриджу і Оксфорду. Вони доповнюють два повні англомовні переклади цього тексту, не кажучи вже про значну кількість перекладів певних частин цієї праці. Дуже популярними є «Передмова» і «Вступ» до «Феноменології духу»². Популярність «Передмови» визначається тим, що Гегель написав її після завершення основного тексту, тому саме ця частина «Феноменології духу» виконує функцію своєрідного маніфесту базових ідей і принципів «абсолютного ідеалізму».

Значну активність у цьому плані демонструють і представники неангломовних країн: французькі фахівці за останні два десятиліття запропонували своїм читачам три переклади «Феноменології духу», їхні сусіди італійці – два. І це доповнює наявні переклади (зокрема й часткові), яких і на французькій, і на італійській мові також чимало. Варто згадати хоча б переклад італійською, здійснений ще у другій половині XIX ст. Існує декілька іспаномовних перекладів, як старих (але не повних), так і нових, повних перекладів, що вийшли у другій половині XX ст., а також на початку XXI ст. Не пасуть задніх і польські фахівці, які до наявного перекладу цієї праці (1963–1965 рр., у двох томах, із ґрунтовними коментарями) додали новий переклад (у 2002 р.).

Два російські переклади виконані у різний час, можна сказати, у різні історичні епохи. Перший, старий переклад за редакцією Ернеста Радлова (Гегель, 1913) і другий – переклад Густава Шпета, що увійшов до російськомовного зібрання творів Гегеля (Гегель, 1959). Слід зазначити, що пізніше цей переклад неодноразово перевидавався у незмінному вигляді, щоправда, з новими примітками (Гегель, 2000).

І це лише невелика частина світового «перекладацького спадку», що засвідчує незгаслий інтерес публіки до цього трактату. А якщо до цього додати ще й коментарі і словники, де прискіпливо аналізуються ідеї і концепти, смислові сюжети цієї праці (з історико-філософського, концептуального, культурологічного, філологічного погляду), то стає зрозумілим масштаб і значущість цього трактату для сучасної філософії³.

² Прикметно, що таких часткових перекладів чимало й іншими мовами, зокрема, маємо український переклад «Вступу» відомого дослідника Івана Івашенка (Гегель, 2010, с. 96–110).

³ Щодо сучасних коментарів «Феноменології духу», то варто згадати текст відомого американського філософа Роберта

Нарешті й українські читачі дочекались перекладу цієї знаменитої праці. Видавництво «Фоліо» перевидало переклад, уперше надрукований п'ятнадцять років тому у видавництві «Основа» (Гегель, 2004). Відразу кидається у вічі та обставина, що перевидання 2019 р. (Гегель, 2019) нічим не відрізняється від першого видання перекладу «Феноменології духу», принаймні як не придивлявся до тексту, так і не побачив якихось змін чи доповнень. І саме ця обставина змусила мене відреагувати на цю непересічну подію, тим паче, що цей трактат є не лише перша спроба німецького мислителя викласти власну філософську систему, а й цілком «автономний», самостійний текст, який побудований на кількох смислових рівнях – філософсько-спекулятивно-му, культурно-історичному і літературно-художньому. «Феноменологія духу» є складною конструкцією зі своїми філософськими сюжетами, естетичною виразністю, поетикою і літературним стилем. Не випадково вже за життя Гегеля його «Феноменологію духу» порівнювали з «Божественною комедією» Данте, маючи на увазі саме поліфонічність тексту, його насиченість художніми образами, «смисловими персонажами», які у трактаті виконують філософську й естетичну функції, відіграють власну роль у складній партитурі цього тексту. Тож Гегель майстерно змальовує «гештальти» свідомості емпірика, скептика, стоїка, персонажа з «нешасною свідомістю», «нищою свідомістю», «чистою душею», пана і раба, віруючої свідомості, морального ригориста тощо⁴.

У тексті переплітаються «витіювата» спекулятивна мова, яка спирається на узвичаєні філософські поняття, зокрема поняття кантівської (і післякантівської) доби, зі словами і виразами буденної німецької мови. Зрозуміло, що такий текст висуває додаткові вимоги до перекладача, редакторів, видавців, їхньої професійної відповідальності.

Отже, ми маємо перевидання перекладу, що, звісно, потребує відповідної реакції з боку фахівців. Однак із моменту появи першої публікації фаховий аналіз так і не з'явився, можливо, за деякими поодинокими винятками, тож я маю надію дещо змінити цю ситуацію, щоправда,

Брендома (Brandom, 2019), який насправді – не просто коментар, а оригінальне дослідження гегелівського тексту.

⁴ Гегель зазначав, що у «Феноменології духу» прослідковується сходження свідомості на Голгофу (Schädelstätte) абсолютного духу (Hegel, 1970, s. 591). При цьому це сходження водночас є зануренням у дух, бо визначальною рисою свідомості є її належність до абсолютного духу, чи, як пізніше писав Гегель, свідомість є «моментом одного» (momente des Eins), тобто на всіх етапах гештальти свідомості по-різному, у різний спосіб, з різним смисловим наповненням унаочнюють абсолютний дух.

лише з позиції уважного читача, а не перекладача, дослідника⁵.

Із позицій читача перевиданий переклад «Феноменології духу» не завадило б відредагувати, а також доповнити деякими «формальними дрібницями». Щодо редагування перекладу, то це питання делікатне, оскільки значною мірою залежить від тієї стратегії, яку обрав перекладач, від його розуміння гегелівської мови, вміння віднайти україномовні еквіваленти, які, на його переконання, більш-менш адекватно відтворюють німецький оригінал. Тож мої закиди щодо редагування тексту перекладу відразу наштовхнуться на «конфлікт інтерпретацій». Це пов'язано з тим, що вочевидь проблематично критикувати переклад без розуміння того, на яких підставах приймали ті чи ті рішення перекладач і редактори, трансформуючи німецькомовну працю в україномовний текст. Навіть дуже екстравагантні перекладацькі рішення, що вочевидь збуджують протест, важко критикувати, принаймні сподіватись, що така критика може бути дієвою (якщо взагалі почутою, а не відкинутою відразу, як неприйнятна), оскільки нам не відомо, якими правилами, засадами керувався перекладач. У нашому випадку засади перекладу публічно не оприлюднено, принаймні мені не відомі якісь ґрунтовні, публічні розмисли щодо перекладу «Феноменології духу». На «папері» я нічого не знайшов, пошуки в Інтернеті не виявили цих «засад». Однак будь-які віртуальні пояснення (навіть якщо вони мали місце) не можна вважати легітимними для надрукованого тексту. Зрозуміло, надрукований текст може стати цифровим, увійти у віртуальний простір, проте й у цьому випадку цифровий варіант усього лише відтворюватиме паперовий текст.

Якби це був якийсь усний поетичний вивір давньої доби, епічний твір, який потребує усного оприлюднення, а то й співу (як це робили рапсоди і кобзарі), то вимоги до нього були б інші, вочевидь їх не потрібно було б фіксувати письмово, досить було б «проспівати». Але за «доби Гутенберга» ми зазвичай маємо справу з надрукованими текстами. Тож будь-який переклад потребує не усних обговорень (вони важливі, однак як доповнення до можливого чи фактично виконаного, але ще не надрукованого перекладу), а відкритого, публічного оприлюднення своїх намірів, тих засад, яких перекладач дотриму-

вався. І ці наміри і засади мають бути надруковані у тексті перекладу як нотатки перекладача або як його післямова чи хоча б велика примітка. Формат може бути різний, проте суть одна. Тим паче, якщо це перший переклад і йому нічого не передує, тобто немає жодних аналогів, чогось подібного в нашій культурі, мові. А таких аналогів справді немає. Мабуть, ніколи ще тексти такої поняттєво-сміслової «щільності», естетично-образної виразності українською мовою не перекладали.

Тому ніякі суб'єктивні переконання у власній інтелектуальній спроможності зрозуміти складний текст, впевненість у досконалому володінні мовами не відмінюють цієї елементарної вимоги: засади перекладу, вагомі рішення стосовно перекладу базових понять мають бути оприлюднені.

Щодо перекладу, то, попри моє небажання обговорювати це питання, не можу обійти увагою один вельми показовий приклад. Маю на увазі переклад поняття *Verstand*, важливого не лише для Гегеля, а й для німецького ідеалізму в цілому. Це одне з базових філософських понять (а не просто слово німецької мови) перекладається як *тїма*, а не *розсуд*. Мабуть, щодо вжитку у перекладі слова *тїма* критика лунає вже давно, бо важко уявити, що залучення саме цього «питомого» українського слова не обговорювалось, можливо, і до виходу у світ перекладу, але перекладач чомусь не зважив на критичні зауваги (маючи для цього якісь персональні, можливо, інтуїтивні візії, суб'єктивні відчуття доцільності саме такого перекладу, – нам це невідомо) і цілком свідомо все залишив без змін і в новому перевиданні «Феноменології духу».

Щодо розсуду як *тїми*, то постає ще й таке запитання: як перекласти гегелівське розрізнення однієї з трьох формальних сторін логічного мислення у «Науці логіки», де йдеться про «die abstrakte oder verständige». Якщо послугуватись *тїмою*, тоді переклад виглядатиме так: «абстрактне як тїмуще». Чи може Гегель вживав у «Феноменології духу» поняття *розсуду* у якомусь буденному, «хитрому» сенсі, не так, як у інших своїх працях? Щось на кшталт тїмущої, кмітливої людини. Чи можливо з цим погодитись? У мене щодо цього є сумніви⁶.

⁶ А як, наприклад, перекласти назву одного з розділів «Критики чистого розуму»: «Transscendentale Deduction der reinen Verstandesbegriffe»? Можливо, так: «Трансцендентальна дедукція чистих понять тїми» (чи тїмущих понять)? Канта я згадав не випадково, бо саме він започаткував концептуальний поділ мислення (і це увійшло в традицію німецької філософії) на *Verstand* (розсуд) і *Vernunft* (розум), надаючи цим німецьким словам принципового філософського значення, підносячи їх на рівень базових філософських понять. Кожне з цих понять має чітко окреслений зміст і власну функціональну спрямованість.

⁵ У сенсі фахового аналізу варта уваги студія І. Іващенко, де розглянуто важливе питання перекладу базового поняття «Феноменології духу» «natürliche Bewußtsein», особливо для «Вступу», де це поняття відіграє ключову роль (Іващенко, 2010, с. 111–123).

Перекладач може сказати, що не згодні із запропонованим перекладом «Феноменології духу» мають повне право на нього не зважати, а користуватись оригіналом або зробити кращий переклад, якщо є талант і насага. І у таких заявах будуть певні резони, бо філософські тексти перекладають не для вузького кола фахівців (вони справді мають користуватись оригінальними текстами, а не перекладами), а для широкого кола читачів (зокрема студентів), для всіх, хто вивчає філософію, цікавиться нею, бажає доторкнутися (нехай і на аматорському рівні) до класичних філософських текстів рідною мовою. Зрештою, класичні філософські тексти мають збагатити національну культуру, її мову, культуру мислення тощо. Саме для цього потрібні якісні, фахові переклади, бажано з коментарями. Але чи можна переклад вважати фаховим, якщо ми (читачі, дослідники) не знаємо, за якими правилами його виконано, які наміри мав перекладач, окрім, можливо, бажання виконати свою роботу якомога краще? Я розумію, що ці питання, як то кажуть, «риторичні», для мене також, оскільки я не збираюсь досліджувати якість перекладу «Феноменології духу». І я згадав *тjаму* тому, що вжиток цього українського слова як еквівалента (чи синоніма?) поняття *розсуду* надто вразив своєю екзотичністю⁷.

Слід зазначити, що, попри критичну налаштованість щодо трансцендентальної філософії, Гегель зберіг це принципове Кантове розрізнення, щоправда, змінивши наголоси: розум отримав у Гегеля найвищий філософський статус, оскільки саме розум несе відповідальність за спекулятивне пізнання світу і Бога. А у можливості такого пізнання Гегель ніколи не сумнівався. «Феноменологія духу» є зразком спекулятивного пізнання. У Гегеля переконаність у силі спекулятивного пізнання спиралась на принцип тотожності мислення і буття – базову засаду його абсолютного ідеалізму. Така візія, як відомо, не відповідала Кантовому розумінню спекулятивних потуг розуму щодо пізнання безумовної (трансцендентної) реальності. Для Канта такі потуги розуму є марними. Розум спрямований не на пізнання, а на творення ідей і принципів, що виконують регулятивну, а не конститутивну функцію. Не враховувати позицію Канта щодо цього питання було неможливо. Гегель не міг вигадувати якісь химери щодо понять розсуду і розуму, навіть у «Феноменології духу», попри всі можливі тлумачення цього тексту. А за двісті років таких тлумачень з'явилося чимало, особливо у XX і на початку XXI ст.

⁷ Цікаво, що в останньому за часом польському перекладі «Феноменології духу» (Hegel, 2002) гегелівське поняття «Verstand» перекладається як «rozszadek», тобто у значенні розсуд, розсудливість, а не, наприклад, «zaradny», чи ще якимось дивним (для спекулятивного тексту) словом. Наприклад, назву одного із підрозділів першого розділу «Феноменології духу» перекладено так: «Siła i rozsadek, zjawisko i świat nadzmyslowy». І «rozszadek» застосовується скрізь у тексті перекладу. Інший варіант перекладу свого часу запропонував Роман Ингарден, відомий польський феноменолог і перекладач філософських текстів із німецької мови. Він перекладав «Verstand» на латинський манер як «Intelekt». Але, все-таки, частіше польські перекладачі вживають «rozszadek». Бо зрозуміло чому – це слово має стійкі як буденні, так і концептуальні конотації, філософські також (не випадково у польських словниках його навіть співвідносять із німецьким «Verstand»). Приблизно така сама ситуація

Насправді мене цікавить інше запитання, можливо, для деякого воно видасться штучним, надуманим, не вартим уваги, але, як на мене, воно є наріжним для будь-якого видання (і не лише перекладу іноземної книжки, а й видання будь-якого літературного твору, музичної партитури тощо), особливо коли маємо справу з класичним твором, що має певну історичну тяглість дослідження, тлумачення, а також тривалу історію перевидань, редагувань і перекладів тощо. А у випадку з гегелівським текстом це саме так: тут ми маємо симбіоз тривалої історії дослідження з не менш тривалою традицією перевидань, редагувань і численних перекладів. Тож моє запитання таке: з яким текстом ми маємо справу? Точніше, чому запропонований україномовний текст ми маємо сприймати як переклад «Феноменології духу»? Якщо ці запитання видаються дивними, сформулюю трохи інакше: за якими *формальними ознаками* ми можемо визначити, що україномовний текст, який ми тримаємо у своїх руках або бачимо на екранах наших моніторів, планшетів і смартфонів, відтворює (і в цьому випадку навіть якість перекладу відходить на другий план) працю Гегеля? Найдивовижніше, що на всі ці запитання я можу відповісти цілком впевнено і однозначно: жодних підстав, формальних ознак немає, ніщо не свідчить про те, що це переклад саме знаменитої праці Гегеля. У цьому легко переконатись, поглянувши на титульну сторінку книжки, де вказано прізвище автора, назву праці, прізвища перекладача і художника-оформлювача, назву видавництва, але при цьому чомусь не наведено назву твору німецькою, і найголовніше – немає посилання на *німецькомовне видання «Феноменології духу»*, з якого шановний перекладач зробив свій переклад. Навіть «натяків» на оригінальний текст ми не знайдемо ані на початку, ані в кінці українського видання (хоча б у вигляді якоїсь маленької примітки). Таких «натяків» ми не знайдемо і в українському виданні 2004 р.

Дехто скаже, що не треба чіплятись до добре виконаної роботи, а відсутність дріб'язкових «формальних ознак» не перекреслює титанічних зусиль перекладача і видавців. Зроблено головне: ми маємо україномовний переклад «Феноменології духу» – класичного філософського тексту, вельми складного навіть для німецького читача. І це безумовний здобуток

і з перекладами гегелівського «Verstand» на англійську (Understanding), французьку (Entendement), іспанську (Entendimiento) й італійську (Intelletto) мови. Як бачимо, ніякої екзотики, стійкі, випробувані слова, що несуть у собі як звичне, буденне значення, так і філософське.

всіх, хто долучився до цієї справи, тому критичні закиди щодо якихось технічних недоглядів не варті особливої уваги.

Я погоджуюсь із тим, що можливі критичні зауваги не перекреслюють того, що це видання є певним здобутком українського перекладацького мистецтва. Переклад дійсно вартий уваги, але за умов, що ми знаємо точно, з якого німецького видання він зроблений. І якщо я зважився оцінити цей текст, то лише тому, що він *нагадує* «Феноменологію духу», принаймні більша частина цього перекладу відтворює той оригінальний (німецький) текст, який я тримаю у своїх руках, водночас певні, «маленькі» фрагменти перекладу не відповідають оригіналу, точніше, їх немає у тих німецьких виданнях, з якими є маю справу. Це може означати лише одне: українські видавці і я, читач перекладу і оригіналу, маємо справу з різними текстами, проте, на відміну від них, я можу зазначити, з якими німецькими виданнями я намагався зіставити переклад (див. список посилань), натомість українські видавці позбавили мене такої можливості. Важко повірити, що це помилка видавництва, яке багато років видає (і перевидає) різноманітну літературу, зокрема переклади. Можливо, це пов'язано з нерозумінням особливостей видання класичних філософських текстів, але ж для цього є консультанти, фахівці. Щоправда, у підготовці видання 2019 р. не брали участі ні наукові редактори, ні консультанти, принаймні про них немає жодної згадки. Тому у мене склалось враження, що ми маємо справу саме з недбалістю, частковим виправданням якої може бути лише незнання того, який цінний текст було надруковано, адже ця праця навіть тепер, через 210 років, посідає найвищі позиції в сучасних інтелектуальних рейтингах. Тож вважаю необхідним зробити невеличкий, але важливий історичний екскурс.

Уперше «Феноменологія духу» побачила світ у розпал наполеонівських війн, у горнило яких були втягнуті й німецькі землі. Праця вийшла друком у 1807 р., але шлях до цього виявився тернистим. Відомо, що Гегель писав цей текст уривками, з перервами, а завершив його «ударними темпами», бо видавництво вимагало виконання взятих на себе зобов'язань (філософ мусив подати рукопис до 18 жовтня 1806 р.). Як писав сам Гегель, цей текст дописувався під гуркіт «битви під Єною» 13 жовтня 1806 р., тобто лише за кілька днів до крайнього терміну філософ встиг дописати і надіслати видавцеві свою працю, проте без «Передмови». Цю важливу частину тексту Гегель писав окремо (після основного

тексту) і відправив її до видавництва лише у січні 1807 р. Це призвело до запізнення видання «Феноменології духу», зменшення її накладу (з однієї тисячі до 750 примірників) і авторського гонорару.

Останні сторінки своєї праці Гегель завершував, як уже згадано, у досить складних умовах: пожежа Єни після артилерійського обстрілу французькими військами, безлад і втеча населення з міста. І ще одна подія запам'яталась Гегелю на все життя – вхід французьких військ до міста. Філософ із піднесенням писав, що він бачив, як Наполеон (у своєму емоційному захваті він називав Наполеона «Світовою душею») на чолі військової колони в'їжджав у Єну. Гегель сприймав цю подію як поступ усесвітньої історії.

Гегелю конче потрібна була вага філософська публікація, від неї залежало його майбутнє, становище в тогочасному академічному світі. Хоч як це дивно (з огляду на пізнішу славу), але викладацька діяльність у Єнському університеті не задовольняла Гегеля ані формально, бо за всі роки викладання (1801–1807 рр.) він так і не став штатним (ординарним) викладачем, а перебував у статусі скромного екстраординарного приват-доцента, пізніше професора, але, знов-таки, екстраординарного, – ані матеріально, оскільки Гегель викладав без офіційної платні, за мізерну винагороду від слухачів лекцій⁸. Треба також зважати, що за умов тривалої війни і загального економічного занепаду німецьких земель штатні викладачі університету не надто відрізнялись за рівнем заробітної платні від екстраординарних викладачів, хоча за офіційним статусом різниця, звісно, була суттєвою. Щодо заробітної платні, то інфляція, що вирувала в німецьких землях, швидко знецінювала купівельну спроможність грошей.

Через усе це Єнський університет, відомий і престижний академічний заклад, осердя кантїанства, у ті роки почав поступово втрачати свою привабливість серед студентів і викладачів⁹. Далось взнаки й вигнання з університету популярного поміж студентів філософа Йоганна Готліба Фіхте, звинуваченого у симпатіях до атеїзму.

Запрошення у 1798 р. Фрідріха Шеллінга не змінило суттєво ситуацію на краще, хоча він

⁸ Сучасний дослідник і перекладач Террі Пінкард зазначив: «Феноменологія... народжена з відчаю» (Hegel, 2018a, p. IX). Відомо, що Гете, який намагався якось підтримати Гегеля, спромігся наприкінці 1806 р. «вбити» для нього крихітну матеріальну допомогу у розмірі 100 талерів (Pinkard, 2000, p. 223).

⁹ Про складнощі тогочасного університетського життя в Єні цікаво пише Т. Пінкард (Pinkard, 2000, p. 103–117).

пропрацював в університеті майже п'ять років. Його лекції були популярними, а він сам став визнаною зіркою на філософському небосхилі Німеччини, особливо після видання важливих системних праць: «Von der Weltseele» (1798), «System des transzendentalen Idealismus» (1800), «Über den wahren Begriff der Naturphilosophie und die richtige Art ihre Probleme aufzulösen» (1801).

Однак парадоксальність ситуації полягала в тому, що попри всі негаразди саме в Єнському університеті сформувався одне з перших об'єднань романтиків (знамените Єнське об'єднання, гурток романтиків, до якого входили брати Шлегелі, Людвіг Тік, Фрідріх Шляєрмахер, Новаліс та ін.). Тож, як бачимо, матеріальні проблеми не призвели до згортання духовного життя в університеті, а навпаки, «духовний градус» суттєво підвищився. А згадані праці Ф. Шеллінга виявились знаковими для німецького романтизму. Причому не лише трансцендентальна філософія, де обґрунтовувалась креативна сила генія й інтелектуальної інтуїції, а й розробки в царині філософії природи, де відроджувалась давня містична ідея «Світової душі». Саме натурфілософія Ф. Шеллінга суттєво вплинула на романтичні візії щодо «темних сторін» природи, тобто тих природних явищ, вивчення яких із застосуванням емпіричних і математичних методів неможливе, а отже, ці природні явища не підпадають під дію законів природи.

Отож, попри невдоволення професійним статусом, бідністю, що змушувало Гегеля відволікатись на додаткові, досить дивні заробітки, на кшталт роботи за крихітні кошти «експертом» мінералогічного товариства в Єні, де філософу доводилось вивчати (і збирати) місцеві породи, мінерали, він, все-таки, оприлюднив свою «Феноменологію духу», трактат із такою назвою: «System der Wissenschaft. Erster Teil: Die Phänomenologie des Geistes»¹⁰. Як бачимо, «Феноменологія духу» фігурує як перша частина «системи науки». Тож ключовим є заявка на нову систему, що вочевидь передбачало створення ще кількох частин цієї системи.

Зазначимо, що впевненості у реальності цих амбітних планів Гегелю надавали матеріали його

лекційних курсів, які він читав студентам Єнського університету. Ці матеріали побачили світ через сто тридцять років, на початку 1930-х, у зібранні творів Гегеля за редакцією Йоганнеса Гоффмайстера (Hegel, 1931–1932). У 1970-х рр. їх надрукували у значно розширеному обсязі (Hegel, 1971–1976). Ці манускрипти свідчать про потужну інтелектуальну роботу Гегеля в Єнському університеті, інтенсивну розробку ним власної системи. Поки що це ще не система, а лише її абрис, однак і в рамках цього ескізу Гегель розпочав викладати власні філософські курси, що з часом, вже у Берлінському університеті, трансформувались у певні філософські дисципліни, які і склали його систему¹¹.

Надруковані матеріали підтверджують, що в Єнському університеті Гегель читав курси з логіки і метафізики, а також систему спекулятивної філософії, до якої увійшли «філософія природи і духу» («Philosophie der Natur und des Geistes»). І все ж, «Феноменологія духу» не є скороченим викладом цих лекційних курсів. Ні за формою, ні за змістом вона не відтворює тематику лекцій, точніше, відтворює лише окремі сюжети, зокрема, певні сюжети манускрипту «Philosophie der Natur und des Geistes».

Упродовж наступного десятиліття Гегель успішно втілював свій амбітний намір щодо створення «системи науки», свідченням цього є його «Наука логіки» (1812–1816) – як перша частина системи, а також «Енциклопедія філософських наук» (1817), до якої увійшли «Філософія природи» і «Філософія духу» – як друга і третя частини нової філософської системи. Треба згадати також і про лекційні курси, в яких Гегель розгорнув свої ідеї, зокрема, курс лекцій з історії філософії, філософії історії, філософії релігії та мистецтва, виклад яких в «Енциклопедії філософських наук» лапідарний, або ж його взагалі немає, наприклад, історії філософії. Це й зрозуміло, «Енциклопедія філософських наук» виконувала функцію не філософського трактату (як «Феноменологія духу» і «Наука логіки»), а навчального посібника для студентів, що передбачало читання великих (деякі по кілька семестрів) систематичних лекційних курсів із різних філософських дисциплін.

¹⁰ Є ще одна («додаткова») назва трактату: «Wissenschaft der Erfahrung des Bewusstseins» («Наука про досвід свідомості»). Ця назва стоїть у виданні 1807 р., але не на титульній сторінці, а після «Передмови» і перед «Вступом». Розташування досить дивне (тим паче, цієї назви немає і в змісті), однак, по суті, ця назва важлива, бо те, що здійснив Гегель у «Феноменології духу», – це справді дослідження досвіду свідомості, тобто спекулятивне осмислення піднесення (перетворення, метаморфози) свідомості від чуттєвої достовірності до абсолютного знання.

¹¹ Щоправда, систему Гегель оприлюднив раніше, коли тривалий час очолював гімназію у Нюрнберзі (1808–1816 рр.). Саме там німецький філософ написав «Науку логіки». Наступний крок – нетривале (два роки) викладання в Гейдельберзькому університеті, де вийшла друком «Енциклопедія філософських наук». Але завершення системи, її злет, популярність – усе це відбулося в Берліні, де, окрім того, вийшов друком знаменитий трактат «Grundlinien der Philosophie des Rechts...» (1821) і двічі перевидавалась (із доповненнями) «Енциклопедія...» (1827–1830).

Але, як виявилось, завершена система виглядала вже не такою, як уявляв Гегель раніше, під час написання «Феноменології духу» (а це, приблизно, 1804–1806 рр.). За таких обставин потрібно було відмовитись від попереднього плану, де «Феноменологія духу» відігравала роль першої частини системи. Її місце посіла спекулятивна логіка як базова засада «абсолютного ідеалізму», тож «Феноменологія духу» мала зійти з п'єдесталу, її Гегель зберіг як частину «Філософії духу», розташувавши досить скромно у вигляді одного із невеличких підрозділів вчення про «суб'єктивний дух». Відтак тематика «Феноменології духу» у складі «Філософії духу» звузилась і втратила свій концептуальний масштаб. Гегель залишив їй кілька тем – свідомість, самосвідомість і розум, а решту питань – дух, право, моральність, звичаєвість, держава, мистецтво, релігія і філософія – перемістив до складу вчення про «об'єктивний» і «абсолютний дух».

Система спекулятивної філософії Гегеля стала у вигляді трьох, а не чотирьох частин, де «Феноменологія духу» зберігала б свою першість. Завершена система Гегеля жорстко вибудовувалась на засадах трифазового руху спекулятивного мислення, що зумовлювало не лише форму, а й зміст гегелівського філософування, надаючи йому інколи штучного, а то й кумедного вигляду.

За кілька місяців до смерті Гегель взявся редагувати раніше видані праці. Зокрема, він суттєво відредагував (і значно доповнив) першу частину першого тому «Науки логіки», а саме – вчення про буття. Після цього німецький філософ взявся до редагування «Феноменології духу». На жаль, смерть зупинила розпочату роботу, Гегель встиг переглянути і виправити менше ніж 40 сторінок першого видання, тобто його редагування (олівцем на полях власного примірника) «зачепило» лише частину «Передмови». Цей, так би мовити, трохи «оновлений» текст вийшов друком у першому зібранні творів Гегеля – у другому томі. І це видання мало вже скорочену назву – «Феноменологія духу» (Hegel, 1832). Фахівці вважають, що скорочення назви відповідає усним заявам Гегеля. І все ж, Йоганн Шульце, редактор другого тому, зважився на таке скорочення, бо це відповідало і букві, і духу завершеної гегелівської системи. Він також дещо відредагував текст, посилаючись на усні побажання автора, який ще за життя хотів зробити текст зрозумілішим. Згідно з заявами редактора видання, Гегель керувався начебто саме цією

метою, зокрема, він не заперечував, як зазначас Й. Шульце, зробити невеликі зміни там, де висловлювання не надто виразні або структура речень виявилась не достатньо чіткою (Hegel, 1832, s. VI). При цьому, за словами редактора, Гегель наголошував на збереженні першого видання без суттєвих змін. Йоганн Шульце намагався реалізувати побажання Гегеля, зокрема й ті, які особисто чув від нього. Однак, як виявилось, не всі помилки першого видання йому вдалося виправити. Не зважаючи на це, Й. Шульце перевидав цей текст ще й у 1841 р.

Відтоді розпочались своєрідні змагання за «правильне» видання тексту «Феноменології духу», оскільки фахівці, видавці по-різному поцінують редакційні зміни Й. Шульце, і або підтримують їх, або відмовляються від них і перевидують перше видання (1807 р.), звісно, з урахуванням тих нових видавничих вимог, які висуюються до публікації таких складних філософських текстів. І треба підкреслити, що ці видавничі вимоги з часом стають прискіпливішими, що також не завадило б пам'ятати і нашим «першопрохідцям».

Крім того, у першому виданні Гегель «розбив» «Передмову» на маленькі підрозділи із окремими назвами, але з нез'ясованих причин ці назви вказано лише у змісті, а не в самому тексті «Передмови». І в першому, і в другому виданні Й. Шульце, а також у виданні голландського фахівця Герардуса Болланда така композиція «Передмови» зберігалась без змін (Hegel, 1907a).

Ситуація змінюється у новому, «критичному» виданні «Феноменології духу» за редакцією Георга Лассона. Цей протестантський пастор, відомий представник неогегельянства з метою «кращого» розуміння тексту не лише переніс назви підрозділів «Передмови» зі змісту трактату в самий текст «Передмови», а й запропонував власну «структуру» всього твору. Цю «структуру» було втілено у ювілейному виданні «Феноменології духу» (Hegel, 1907b), а також у кількох перевиданнях – 1921 і 1928 рр. Зрозуміло, що підрозділам цієї структури видавець дав певні назви, які у тексті чітко виділені за допомогою квадратних дужок. Тож ні у кого не мало з'явитись бажання розглядати ці назви як автентичний авторський текст. Щодо тексту «Феноменології духу», то Г. Лассон спочатку спирався на друге видання Шульце, але у наступних перевиданнях гегелівської праці повернувся до тексту 1807 р., відмовившись від більшості кон'єктур свого попередника. Натомість Г. Лассон зробив вагомішу справу – створив своєрідний «синопсис» помилок,

кон'єктур усіх попередніх видань «Феноменології духу» (1807 р. і двох видань Й. Шульце – 1832 р. і 1841 р., які відповідно позначив як А, В, С). Ідеться про лассонівський додаток «Zur Feststellung des Textes» до гегелівського тексту, де редактор стисло розглянув різні видання цієї праці, акцентуючи увагу на помилках, певних пропусках або доповненнях – як нових, так і старих, тобто тих, що тягнуться ще з першого видання (Hegel, 1907b, s. 521–525). До речі, видання 1807 р. також містить чимало текстологічних помилок (Hegel, 1807, *Verbesserungen*). Їх виявлено понад 60, тож їхнє усунення завжди було актуальною проблемою, тим паче, що з кожним перевиданням до старих помилок додавались ще й нові.

Г. Лассон зафіксував майже 300 помилок і кон'єктур попередніх (трьох) видань «Феноменології духу» (Hegel, 1907b, s. 525–532). Водночас німецький редактор з'ясував, що не всі помилки видання 1807 р. враховані й виправлені, попри те, що, як зазначено вище, вони були виявлені й зафіксовані в тексті цього видання, тобто їх виявив сам автор або погодився з рішенням видавництва. Георг Лассон показав, що частина цих помилок і кон'єктур відтворюються і в наступних публікаціях «Феноменології духу». Г. Лассон вважав, що у виданні Й. Шульце (1841 р.) текст суттєво не покращений: «На жаль, складається враження про вельми недбало виконану роботу. Якщо й видалили друкарські помилки попереднього видання, то взамін додалась значна кількість нових помилок» (Hegel, 1907b, s. 523).

Водночас Г. Лассон виклав власну методологію редагування гегелівського тексту, тобто засади граматичного і семантичного виправлення тексту, корегування розділових знаків, застосування різних позначок як у самому тексті, так і у виносках (примітках). І, звичайно, німецький редактор виклав свою ідею доцільності редакторської «дрібної структуризації» гегелівського твору. Ідея не очевидна, сумнівна, але про її доцільність редактор заявив відкрито і запропонував відповідні редакторські інструменти для цього – квадратні дужки у самому тексті.

Усі наступні німецькі перевидання «Феноменології духу» певним чином змушені були реагувати на досвід Г. Лассона, а також на ті видання, що вийшли друком завдяки його редакційній політиці. Це, зокрема, публікації гегелівського тексту, здійснені Германом Глокнером (у 1927 р.) і згаданим вище Йоганнесом Гоффмайстером (у 1937 р.), які також неодноразово перевида-

вались. Безумовно, ці знані фахівці враховували критичне видання «Феноменології духу», здійснене Г. Лассоном. Зазначимо, що Г. Глокнер у 1927–1940 рр. перевидав 18-томне зібрання творів 1832–1845 рр., розширене за рахунок додаткових томів із новими матеріалами і рукописами, а також біографії Гегеля (21–22 томи) і ґрунтового лексикону (23–26 томи). Щодо біографії, то це справді масштабний розгляд етапів формування гегелівської філософії, її труднощів, вимог, розвитку і долі в європейській історії. Це зібрання творів Гегеля перевидав Г. Глокнер пізніше, в 1960–1970 рр., «Феноменологія духу» увійшла до нього за редакцією Й. Шульце (1841 р.), зрозуміло, з виправленням помилок (Hegel, 1964).

Видання Й. Гоффмайстера можна розглядати як перевидання лассонівського варіанта гегелівського тексту, щоправда, з виправленням певних помилок, що закралися і в ретельно підготовлене критичне видання Г. Лассона. Водночас редактор видалив те «дрібне структурування» тексту (з відповідними назвами), яке запровадив Г. Лассон.

Варто зазначити, що редагування тексту «Феноменології духу», здійснене Й. Гоффмайстером, дотепер є популярним, його перевидують і використовують для перекладів. Свідченням цього є англomовний переклад Арнольда Міллера, надрукований у видавництві Оксфордського університету (Hegel, 1977). Цей переклад виконаний на основі шостої редакції Й. Гоффмайстера (Hegel, 1952)¹².

На основі цієї ж редакції Й. Гоффмайстера здійснено і новітній англomовний переклад «Феноменології духу» (Hegel, 2019) у видавництві університету Нотр-Даму. Щоправда, перекладачі послуговувались і новим, критичним німецьким виданням (Hegel, 1988). Як пишуть перекладачі Пітер Фусс і Джон Доббінс, їхня робота тривала майже сорок років (!). Дивовижне сумління!

Можна згадати і двотомний франкомовний переклад «Феноменології духу» (1939–1941 рр.) відомого французького неогегельянця Жана Іпполіта, який також послуговувався редакцією Й. Гоффмайстера, а саме – виданням 1937 р. А відразу після війни, у 1946 р., Ж. Іпполіт оприлюднив своє дослідження цієї праці Гегеля. З часом ця студія стала навіть знаменитою, оскільки заклала

¹² Тривалий час англomовні читачі послуговувались перекладом Джеймса Бейлі (Hegel, 1910). У цьому перекладі вжито «Mind», а не «Spirit». Дж. Бейлі спирався на видання Й. Шульце (1841 р.), а також на редакційні виправлення і коментарі Г. Лассона (1907 р.). Переклад Дж. Бейлі багаторазово перевидавався.

підвалини так званого екзистенційного тлумачення гегелівської філософії (Huppolite, 1974)¹³.

Безумовно, всі ці переклади (і не лише вони, а й інші) свідчать про визнання зусиль німецького редактора, але не треба забувати, що Й. Гоффмайстер спирався на досягнення свого попередника і до певної міри наставника – Георга Лассона.

Кількість сучасних видань «Феноменології духу» (причому як у складі різних зібрань творів, так і окремих книжок) важко навіть підрахувати, а не те щоб проаналізувати. Тож скажу про ті, з якими ознайомився. Зокрема, варто згадати видання «Феноменології духу» за редакцією Георга Лукача (Hegel, 1973). Він перевидав перше видання, але при цьому намагався з максимальною повнотою врахувати варіанти видань 1832–1841 рр., а також шосте видання Й. Гоффмайстера. Крім того, ця публікація містить, окрім післямови і коментарів Г. Лукача, ще й цікаве дослідження історії рецепції «Феноменології духу» в європейській філософії Герхарда Гелера, а також зібрання текстів філософів, у яких демонструється значущість цієї праці. У цьому виданні зібрані фрагменти досліджень Рудольфа Гайма, Джона Фіндлі, Жана Валя, Жана Іпполіта, Карла Маркса, Герберта Маркузе і Ернста Блоха.

Упродовж 1969–1971 рр. вийшло друком 20-томне зібрання творів Гегеля (пізніше перевидавалось) за редакцією Єви Молденхауер і Карла Мішеля. Прикметно, що у певному сенсі це, знову-таки, передрук першого зібрання творів Гегеля (1832–1845 рр.), точніше, як зазначають видавці, це нове видання, що базується на текстах 1832–1845 рр. «Феноменологія духу» (видання 1832–1841 рр.) увійшла до третього тому зі значними редакційними правками (Hegel, 1970). Зокрема, редактори поновили у «Передмові» ті місця, які Гегель, під час свого не завершеного редагування тексту, замінив іншим текстом. І таких авторських змін «Передмови» виявилось майже вісімдесят, тож усі вони поновлені, але не в тексті (бо автор їх вилучив із тексту), а як редакційні примітки до тексту, що оформлені як посторічкові виноска¹⁴.

¹³ Ж. Іпполіт вважав, що спершу текст «Феноменологія духу» мав складатись лише з трьох частин: Bewußtsein; Selbstbewußtsein; Vernunft. І лише з часом Гегель вирішив розширити свій проект і додав ще й такі частини: Der Geist; Die Religion; Das absolute Wissen. Важко уявити цей текст без них – вони є прикрасою, квінтесенцією «Феноменології духу».

¹⁴ Вражає франкомовне видання (Hegel, 2006), де є кілька сотень (приблизно 700–800) приміток, що оформлені як посторічкові виноска.

І насамкінець про ще одне, можна сказати, вірцеве видання зібрання творів Гегеля – *історико-критичне видання*, яке має на меті зібрати і видати всі відомі тексти – надруковані, рукописні, чернетки, студентські конспекти лекцій Гегеля, навіть перелік книжок із його бібліотеки¹⁵. Друк цього зібрання розпочато ще у 1968 р., і проект триває дотепер. Вийшов друком тридцять один том, причому деякі томи «розбиті» на кілька частин. «Феноменологія духу» увійшла до дев'ятого тому за редакцією Вольфганга Бонсіпена і Рейгарда Геде (Hegel, 1980). Це видання ретельно відредаговане, з чималою кількістю редакторських приміток, індексами, невеличкими гегелівськими рукописними фрагментами «Феноменології духу». Йдеться власне про так звані «Drei Fragmente aus Vorarbeiten» (Hegel, 1980, s. 437–443)¹⁶. Найбільший фрагмент стосується абсолютного знання, з наголосом на особливостях науки про абсолютний дух, тобто абсолютну науку. Частково фрагмент збігається з надрукованим розділом «(DD) Das Absolute Wissen», але є сюжети, що не увійшли до «Феноменології духу». Можливо, ці фрагменти свідчать про намір філософа викласти науку про абсолютне знання дещо інакше, на основі іншого змісту, відмінного від того, що увійшов до надрукованого розділу «(DD) Das Absolute Wissen» «Феноменології духу». Фрагмент складається з таких підрозділів: A. Das Absolute Wissen; B. Gottliches Recht; C. Die Wissenschaft. Тобто структура останнього розділу є справді дещо іншою, і це потребує подальшого вивчення.

Там також надруковані коротенькі (всього кілька рядків) тези «Notiz zur Überarbeitung des Werkes von 1807», написані німецьким філософом незадовго до смерті. У цих тезах Гегель підкреслює, що це рання праця, тож її не слід переробляти.

Як бачимо, навіть побіжний огляд стану справ із цим гегелівським текстом свідчить про те, що ми не маємо права робити вигляд, що вся ця «видавнича історія» нас не зачіпає, не має для нас жодного значення, що всі ці «формальні

¹⁵ У цьому зібранні надруковано лекційні курси з історії філософії, філософії релігії і мистецтва, а також лекції з логіки, філософії духу і філософії природи з використанням різних конспектів студентів, слухачів, зокрема конспектів сина Карла. При цьому враховано як рік (з 1817 р. до 1831 р.), так і місце, де відбувались ці лекції, – Гейдельберзький і Берлінський університети. Принагідно зазначу, що ще раніше за цим принципом надруковані лекційні курси Канта у складі академічного зібрання (Akademie Ausgabe), започаткованого Вільгельмом Дільтеєм ще у 1900 р. Це видання поки що не завершено.

¹⁶ Ці примітки використані у російськомовному виданні Гегеля. Про це є відповідне офіційне посилання (Гегель, 2000, с. 411).

дрібниці» не варті уваги, бо головне – перекласти якийсь текст із назвою «Феноменологія духу». А може навпаки – марні ті інтелектуальні зусилля, що зневажають, ігнорують «видавничу історію», не зважають на «дрібниці», що висувуються до видання класичних філософських текстів.

Крім того, таке ігнорування елементарних видавничих вимог породжує негативні наслідки ще в одному важливому аспекті, а саме: у тексті українського перекладу використано квадратні дужки, але незрозуміло, з якою метою? Які слова і вирази вони фіксують і відокремлюють? Наприклад, у згаданого вище Г. Лассона квадратні дужки фіксують назви підрозділів, на які він «розбив» текст Гегеля задля «кращого» його розуміння. І про це він написав у свій «Передмові», хоча відомо, що з цим рішенням погодились не всі фахівці, тож не дивно, що у переважній більшості нових видань цих лассонівських назв немає, оскільки це невиправдане втручання у класичний текст.

А що ми маємо у випадку з нашим перекладом? Ми зіштовхнулися з втручанням у гегелівський текст, із «маленькими додатками» до нього, причому без будь-якого застереження з боку перекладача або видавців. На відміну від праці Г. Лассона, у більшості випадків не зрозуміло, для чого ті чи ті слова і вирази взято у квадратні дужки, чиї це слова – авторські, перекладача чи редакційні. Приміром, в одних випадках у дужках стоїть німецьке слово для того, щоб продемонструвати наявність іншого варіанта перекладу, як-от слово *Sache* (бо зрозуміло, що семантичний ряд цього слова значно ширший, аніж використаний перекладачем варіант – *предмет*) (Гегель, 2019, с. 29, 61). Або ж переклад *Bestehen* як *існування*, *Sittliche* як *моральне*, *Selbst* як *Я*, бо можливі й інші варіанти, і перекладач це усвідомлює (Гегель, 2019, с. 248, 385). Зазначимо, що таких випадків у тексті чимало, і квадратні дужки тут ужито цілком слушно.

Водночас у квадратних дужках зазначено слова і вирази, функціональне призначення яких не зрозуміле, навіть дивне. Наведу кілька прикладів: «...з огляду на зміст представники другої сторони [Шелінг та його школа] інколи досить легко спмагаються розгорнути його» (Гегель, 2019, с. 13); «...для якої буття має значення її власного [належного їй]» (Гегель, 2019, с. 145); «...навіть якщо про той суб'єкт [Бога]» (Гегель, 2019, с. 45); «...те, що не з'являється [не має феноменального вияву]» (Гегель, 2019, с. 151); «...діяльністю сутнього [того, що існує]» (Гегель,

2019, с. 158); «...де його щось заступає [репрезентує], його немає» (Гегель, 2019, с. 350); «...випадковість його неусвідомленого природного буття [його чуттєвості]» (Гегель, 2019, с. 381). І, нарешті, ще такий «додаток», що більше нагадує літературознавчий аналіз тексту: «Бог [п'їфія], – це не що інше, як ті двозначні сестри долі [відьми з п'єси “Макбет”]» (Гегель, 2019, с. 433). Або такий: «...така властива свідомості відмінність [від її об'єкта і змісту]» (Гегель, 2019, с. 474). І насамкінець таке дивовижне «доповнення»: «...наука про знання у його виявах [“Феноменологія духу”]» (Гегель, 2019, с. 476). І це лише частина таких інкорпорованих слів і виразів, належність яких до гегелівського тексту сумнівна, бо у тих німецьких виданнях, із якими я мав справу (і старих, і нових), їх немає. Можливо, перекладач користувався якимось іншим, невідомим мені німецьким виданням, де ці слова і вирази є? Але навіть якщо припустимо, що це так, то й тоді ці «доповнення» потрібно позначати у якийсь інший спосіб, не так само, як «варіабельні» німецькі слова й поняття. Що це – редакційні тлумачення, вставки перекладача, якісь гегелівські «маленькі додатки» до тексту? Чи ще якийсь варіант? Парадокс у тому, що без посилання на німецькомовне видання ми не маємо можливості це перевірити.

З іншого боку, у німецькомовних виданнях є примітки (хоча далеко не у всіх велика кількість приміток, оскільки для цього є «бібліотека» коментарів) для того, щоб певним чином прокоментувати деякі гегелівські поняття і особливо натяки, яких у тексті чимало. У багатьох випадках німецький філософ не вважав за потрібне точно вказувати, хто саме із сучасників опинився у полі зору його критики. Саме це, зокрема, і пояснюють у примітках (наприкінці сторінки або основного тексту, в окремому розділі), але зазвичай редактори відокремлюють їх від тих інтерполяцій, які вони вважають за потрібне долучити до тексту Гегеля з метою роз'яснення якихось слів, виразів тощо. При цьому всі чудово розуміють, що це принципово різні речі, їх належить розрізняти, чітко маркувати, використовуючи для цього різні дужки, посилання чи ще якісь позначки. І головне – про все це необхідно вказати у передмові, післямові або хоча б у виносці, де потрібно стисло окреслити увесь набір інструментів, якими користуються перекладачі, редактори й видавці. Тобто потрібно відокремити редакційні пояснення, коментарі, інтерполяції від авторських виносок і коментарів тощо. У рецензованому виданні немає жодних

розрізень, тож що позначають усі слова у дужках – залишається на розсуд читача.

Слід підкреслити, що у примітках перекладача зазначено сторінки літературних джерел, які цитує Гегель, а також наведено уточнення щодо певних античних мистецьких артефактів. Однак, поряд із цим, ми натрапляємо, наприклад, на уточнення з античної міфології вже у самому тексті, а не в примітці (Гегель, 2019, с. 421). А наприкінці тексту знову на повну силу розкрилась упевненість видавців у тому, що можна сміливо інкорпорувати імена філософів (Декарта, Спінози, Ляйбніца, Канта, Фіхте, Шеллінга) в основний текст (Гегель, 2019, с. 472–473). При цьому не усвідомлюється, що у гегелівському тексті великої кількості імен немає і не може бути, бо це не відповідає розумінню Гегелем (і не лише ним), яким має бути систематично побудований філософський твір (до того ж спекулятивний продукт). У такому творі не має бути низки імен, великих цитат, оскільки там місце для розвитку ідей, принципів філософування. І тогочасна освічена публіка (а трактат написано саме для неї, навіть вужче – для філософської публіки) прекрасно усвідомлювала, хто є автором ідеї і принципу, які аналізують у філософському творі¹⁷. Тож покажчик імен (наприкінці твору) зазвичай формують на основі редакційної реконструкції «Феноменології духу». Остання віддзеркалює ті ідеї, які Гегель досліджував, а не цитував. Чітко вказаних імен у тексті дуже мало. Згадується всього 7–8 осіб, серед них Солон і Цезар, персонажі історично значущі, але не у філософському аспекті. Проте вони присутні, з ними пов'язані певні смислові сюжети. Водночас німецькі редактори реконструювали десятки імен, що імпліцитно присутні в тексті, але Гегель їх не згадує. Навіть Фрідріха Шеллінга, Йоганна Фіхте, Фрідріха Шлегеля, Карла Августа Ешенмайєра, Йозефа Герреса, Генріха Стеффенса, Фрідріха Якобі – популярних і вельми впливових тогочасних філософів, ідеї яких досліджуються у багатьох місцях «Феноменології духу» – у самому тексті не згадано. Гегель свідомо спирався на сучасні йому ідеї, досліджував актуальну філософську ситуацію, а не філософське минуле, бо його праця не є історико-філософським дослідженням, хоча автор звертається до минулого, особливо античного світу, давньої літера-

тури і філософії. Але це не означає, що текст має бути «пересипаний» іменами, цитатами філософів минулого і сучасних авторів.

У більшості випадків філософ згадував імена і цитував праці у рецензіях, критичних оглядах літературних і філософських праць сучасників. Гегель майстерно володів цим жанром, він є автором низки критичних оглядів. Але «Феноменологія духу» належала до іншого жанру – це оригінальний філософський трактат, де кількість імен і цитат мала бути обмеженою. Наприклад, Канта згадано лише кілька разів, хоча його ідеї багаторазово аналізуються в трактаті.

До імен Гегель звертається у своїх лекціях, зокрема у лекційному курсі з історії філософії. Тому для сучасного читача примітки потрібні, проте у належному місці, з відповідними позначками. Але якщо ми не зважаємо на німецький текст (при цьому важливо знати редакцію цього тексту), тоді можливі будь-які варіанти іменних індексів, будь-які позначки і посилання. Бо, справді, якщо немає редакторської специфікації позначок, інтерполяцій, посилань, тоді цілком можливі найекстравагантніші «додатки» до тексту.

Отже, постає цілком слушне запитання: як трактувати той факт, що у виданні немає належного видавничого інструментарію? Можливо, цей вельми оригінальний вітчизняний підхід і є нашим внеском у світову культуру видання класичних праць? Якщо це так, то ми зіштовхнулись із сумнівною «пропозицією» нашого входження у світову культуру, і головне – безперспективною. Тож і підсумок також сумний: це видання «Феноменології духу» неможливо легітимно цитувати у наукових монографіях і статтях, попри видавниче визначення «Наукове видання». Цей доробок недоречно використовувати навіть із навчальною метою, бо важко пояснити студентам, який саме текст їм рекомендують вивчати, чому цю працю надруковано таким дивним чином. І це не лише сумно, а й прикро, оскільки україномовний переклад «Феноменології духу» справді вартий уваги, але хибна видавнича політика (повне ігнорування «формальних дрібниць» і водночас втручання у гегелівський текст зі незрозумілими, сумнівними доповненнями і поясненнями) унеможливило його «циркуляцію» в академічному середовищі. І насамкінець відповідь на запитання у заголовку: філософський спадок Гегеля у таких «видавничих обладунках» мені, прискіпливому читачеві, не потрібний. Шкода, але це так.

¹⁷ Звісно, це не відповідає сучасним стандартам, які вимагають від кожного автора посилання на силу-силенну імен (так званий огляд стану розроблення питання, де треба вказати, хто і що зробив), джерел, приміток тощо.

Список посилань

- Богачов, А., Бурковський, І., Кебуладзе, В., & Терлецький В. (2016). Термінологія німецької класичної філософії. *Філософська думка*, 1, 75–82.
- Гегель, Г. В. Ф. (1913). *Феноменологія духа* (Перев. под ред. Э. Л. Радлова). Санкт-Петербург.
- Гегель, Г. В. Ф. (1959). Феноменологія духа. В *Сочинения в 14 томах* (Т. 4) (Перев. с нем. Г. Г. Шпета). Москва: Изд-во социально-экономической литературы.
- Гегель, Г. В. Ф. (2000). *Феноменологія духа* (Перев. с нем. Г. Г. Шпета). Москва: Наука.
- Гегель, Г. В. Ф. (2004). *Феноменологія духу* (Пер. з нім. Петра Тарашука; наук. ред. пер. доктор філософських наук Юрій Кушаків). Київ: Основи.
- Гегель, Г. В. Ф. (2010). Феноменологія духу. Вступ (Пер. з нім. І. Іващенко). *Філософська думка*, 3, 96–110.
- Гегель, Г. В. Ф. (2019). *Феноменологія духу* (Пер. з нім. Петра Тарашука). Харків: Фоліо.
- Іващенко, І. (2010). До питання про умови можливості перекладу філософського тексту (на прикладі перекладу «Вступу» до «Феноменології духу» Г. В. Ф. Гегеля). *Філософська думка*, 3, 111–123.
- Brandom, R. (2019). *A spirit of trust: a reading of Hegel's Phenomenology*. The Belknap Press of Harvard University Press.
- Hegel, G. W. F. (1807). *System der Wissenschaft... Erster Theil: die Phänomenologie des Geistes*. Bamberg und Würzburg: bey Joseph Anton Goebhardt.
- Hegel, G. W. F. (1832). *Werke. Zweiter Band. Phänomenologie des Geistes* (Herausgegeben von Johann Schulze). Berlin: Verlag von Duncker und Humblot.
- Hegel, G. W. F. (1841). *Werke. Zweiter Band. Phänomenologie des Geistes* (Herausgegeben von Johann Schulze. 2. Auflage). Berlin: Verlag von Duncker und Humblot.
- Hegel, G. W. F. (1907a). *Phänomenologie des Geistes* (Mit Einl. und Anm. für akad. Gebrauch. Herausgegeben von G. Bolland). Leiden: Andriani.
- Hegel, G. W. F. (1907b). *Phänomenologie des Geistes*. Jubiléumsausgabe (In revidiertem Text herausgegeben und mit einer Einleitung versehen von Georg Lasson, Pastor an S. Bartholomäus, Berlin). Leipzig: Verlag der Dürr'schen Buchhandlung. (Philosophische Bibliothek. Band 114).
- Hegel, G. W. F. (1910). *The Phenomenology of Mind* (Transl., with an Introduction and Notes by J. B. Baillie. 2 Vols.). London: Swan Sonnenschein & Co.
- Hegel, G. W. F. (1931/1932). *Jenenser Realphilosophie* (Bd. 1. Goethe und der deutsche Idealismus, eine Einführung zu Hegels Realphilosophie. Die Vorlesungen von 1803/04; Bd. 2. Die Vorlesungen von 1805/06). Aus dem Manuskript herausgegeben von J. Hoffmeister. Leipzig: Felix Meiner Verlag.
- Hegel, G. W. F. (1952). *Phänomenologie des Geistes* (Nach dem Texte der Originalausgabe herausgegeben von Johannes Hoffmeister. 6. Auflage). Hamburg: Felix Meiner Verlag.
- Hegel, G. W. F. (1964). *Sämtliche Werke. Bd. 2. Phänomenologie des Geistes* (Jubiléumsausgabe in zwanzig Bänden, einer Hegel-Monographie und einem Hegel-Lexikon. Auf Grund des von Ludwig Boumann, Friedrich Förster, Eduard Gans, Karl Hegel, Leonold von Henning, Heinrich Gustav Hoto, Philipp Marheineke, Karl Ludwig Michelet, Karl Rosenkranz und Johannes Schulze besorgten Originaldruckes in Faksimilverfahren neu herausgegeben von Hermann Glockner. 26 Bde.). Stuttgart: Fr. Frommann Verlag.
- Hegel, G. W. F. (1970). *Phänomenologie des Geistes*. In Eva Moldenhauer, Karl Markus, & Michel (Red.), *Werke in 20 Bänden* (Bd. 3). Auf der Grundlage der Werke von 1832 bis 1845 neu ediert. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Hegel, G. W. F. (1973). *Phänomenologie des Geistes* (Mit einem Nachwort von Georg Lukács. Texte-Auswahl und Kommentar zur Rezeptionsgeschichte von Gerhard Göhler). Frankfurt am Main, Berlin, Wien: Ullstein.
- Hegel, G. W. F. (1971–1976). *Jenaer Systementwürfe I–III* (Neu herausgegeben von Klaus Düsing, Heinz Kimmerle, Rolf-Peter Horstmann, Johann Heinrich Trede. Bd. 1–3). Hamburg: Felix Meiner Verlag.
- Hegel, G. W. F. (1977). *The Phenomenology of Spirit* (Transl. by A. V. Miller with Analysis of the Text and Foreword by J. N. Findlay). Oxford University Press.
- Hegel, G. W. F. (1980). *Gesammelte Werke. Bd. 9. Phänomenologie des Geistes* (Herausgegeben von Wolfgang Bonsiepen und Reinhard Heede//In Verbindung mit der Deutschen Forschungsgemeinschaft herausgegeben von der Nordrhein-Westfälischen Akademie der Wissenschaften und der Künste). Hamburg: Felix Meiner Verlag.
- Hegel, G. W. F. (1988). *Phänomenologie des Geistes* (Neu herausgegeben von Hans-Friedrich Wessels und Heinrich Clairmont. Mit einer Einleitung von Wolfgang Bonsiepen). Hamburg: Felix Meiner Verlag.
- Hegel, G. W. F. (2002). *Fenomenologia ducha* (Tłumaczenie Ś. F. Nowicki). Warszawa: Fundacja Aletheia.
- Hegel, G. W. F. (2006). *Phénoménologie de l'esprit* (Texte présente, traduit et annoté par Bernard Bourgeois). Paris: Librairie Philosophique J. Vrin. (Bibliothèque des Textes Philosophiques).
- Hegel, G. W. F. (2018a). *The Phenomenology of Spirit* (Transl. and Ed. by Terry Pinkard). Cambridge University Press.
- Hegel, G. W. F. (2018b). *The Phenomenology of Spirit* (Transl. with introduction and commentary by Michael Inwood). Oxford University Press.
- Hegel, G. W. F. (2019). *The Phenomenology of Spirit* (Transl. by Peter Fuss and John Dobbins). University of Notre Dame Press.
- Hyppolite, J. (1974). *Genesis and Structure of Hegel's Phenomenology of Spirit*. Northwestern University Press Evanston, Illinois.
- Pinkard, T. P. (2000). *Hegel: a biography*. Cambridge University Press.

References

- Bohachov, A., Burkovskiy, I., Kebuladze, V., & Terletskiy V. (2016). Terminolohiia nimetskoï klasychnoi filosofii [Terminology of the German classical philosophy]. *Filosofska dumka*, 1, 75–82 [in Ukrainian].
- Brandom, R. (2019). *A spirit of trust: a reading of Hegel's Phenomenology*. The Belknap Press of Harvard University Press.
- Hegel, G. W. F. (1807). *System der Wissenschaft... Erster Theil: die Phänomenologie des Geistes*. Bamberg und Würzburg: bey Joseph Anton Goebhardt.
- Hegel, G. W. F. (1832). *Werke. Zweiter Band. Phänomenologie des Geistes* (Herausgegeben von Johann Schulze). Berlin: Verlag von Duncker und Humblot.
- Hegel, G. W. F. (1841). *Werke. Zweiter Band. Phänomenologie des Geistes* (Herausgegeben von Johann Schulze. 2. Auflage). Berlin: Verlag von Duncker und Humblot.
- Hegel, G. W. F. (1907a). *Phänomenologie des Geistes* (Mit Einl. und Anm. für akad. Gebrauch. Herausgegeben von G. Bolland). Leiden: Andriani.
- Hegel, G. W. F. (1907b). *Phänomenologie des Geistes*. Jubiléumsausgabe (In revidiertem Text herausgegeben und mit einer Einleitung versehen von Georg Lasson, Pastor an S. Bartholomäus, Berlin). Leipzig: Verlag der Dürr'schen Buchhandlung. (Philosophische Bibliothek. Band 114).
- Hegel, G. W. F. (1910). *The Phenomenology of Mind* (Transl., with an introduction and notes by J. B. Baillie. 2 Vols.). London: Swan Sonnenschein & Co.
- Hegel, G. W. F. (1913). *Fenomenologija dukha* [The Phenomenology of Spirit]. (Transl. by E. L. Radlov). Sankt-Peterburg [in Russian].
- Hegel, G. W. F. (1931/1932). *Jenenser Realphilosophie* (Bd. 1. Goethe und der deutsche Idealismus, eine Einführung zu Hegels

- Realphilosophie. Die Vorlesungen von 1803/04; Bd. 2. Die Vorlesungen von 1805/06). Aus dem Manuskript herausgegeben von J. Hoffmeister. Leipzig: Felix Meiner Verlag.
- Hegel, G. W. F. (1952). *Phänomenologie des Geistes* (Nach dem Texte der Originalausgabe herausgegeben von Johannes Hoffmeister. 6. Auflage). Hamburg: Felix Meiner Verlag.
- Hegel, G. W. F. (1959). Fenomenologija duha [The Phenomenology of Spirit]. In *Sochinenija v 14 tomah [Works in 14 volumes]* (Vol. 4) (Transl. by G. G. Shpet). Moskva: Izd-vo social'no-jekonomicheskoy literatury [in Russian].
- Hegel, G. W. F. (1964). *Sämtliche Werke. Bd. 2. Phänomenologie des Geistes* (Jubiläumsausgabe in zwanzig Bänden, einer Hegel-Monographie und einem Hegel-Lexikon. Auf Grund des von Ludwig Boumann, Friedrich Förster, Eduard Gans, Karl Hegel, Leonold von Henning, Heinrich Gustav Hoto, Philipp Marheineke, Karl Ludwig Michelet, Karl Rosenkranz und Johannes Schulze besorgten Originaldruckes in Faksimileverfahren neu herausgegeben von Hermann Glockner. 26 Bde.). Stuttgart-Bad Cannstatt: Frommann-Holzboog.
- Hegel, G. W. F. (1970). Phänomenologie des Geistes. In Eva Moldenhauer, Karl Markus, & Michel (Red.), *Werke in 20 Bänden* (Bd. 3). Auf der Grundlage der Werke von 1832 bis 1845 neu ediert. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Hegel, G. W. F. (1973). *Phänomenologie des Geistes* (Mit einem Nachwort von Georg Lukács. Texte-Auswahl und Kommentar zur Rezeptionsgeschichte von Gerhard Göhler). Frankfurt am Main, Berlin, Wien: Ullstein.
- Hegel, G. W. F. (1971–1976). *Jenaer Systementwürfe I–III* (Neu herausgegeben von Klaus Düsing, Heinz Kimmerle, Rolf-Peter Horstmann, Johann Heinrich Trede. Bd. 1–3). Hamburg: Felix Meiner Verlag.
- Hegel, G. W. F. (1977). *The Phenomenology of Spirit* (Transl. by A. V. Miller with Analysis of the Text and Foreword by J. N. Findlay). Oxford University Press.
- Hegel, G. W. F. (1980). *Gesammelte Werke. Bd. 9. Phänomenologie des Geistes* (Herausgegeben von Wolfgang Bonsiepen und Reinhard Heede//In Verbindung mit der Deutschen Forschungsgemeinschaft herausgegeben von der Nordrhein-Westfälischen Akademie der Wissenschaften und der Künste). Hamburg: Felix Meiner Verlag.
- Hegel, G. W. F. (1988). *Phänomenologie des Geistes* (Neu herausgegeben von Hans-Friedrich Wessels und Heinrich Clairmont. Mit einer Einleitung von Wolfgang Bonsiepen). Hamburg: Felix Meiner Verlag.
- Hegel, G. W. F. (2000). *Fenomenologija duha [The Phenomenology of Spirit]* (Transl. by G. G. Shpet). Moskva: Nauka [in Russian].
- Hegel, G. W. F. (2002). Fenomenologia ducha (Tłumaczenie S. F. Nowicki). Warszawa: Fundacja Aletheia.
- Hegel, G. W. F. (2004). *Fenomenolohiia dukhu [The Phenomenology of Spirit]* (Transl. by Petro Tarashchuk). Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].
- Hegel, G. W. F. (2006). *Phénoménologie de l'esprit* (Texte présente, traduit et annoté par Bernard Bourgeois). Paris: Librairie Philosophique J. Vrin. (Bibliothèque des Textes Philosophiques).
- Hegel, G. W. F. (2010). Fenomenolohiia dukhu. Vstup [The Phenomenology of Spirit. Introduction] (Transl. by I. Ivashchenko). *Filosofska dumka*, 3, 96–110 [in Ukrainian].
- Hegel, G. W. F. (2018a). *The Phenomenology of Spirit* (Transl. and ed. by Terry Pinkard). Cambridge University Press.
- Hegel, G. W. F. (2018a). *The Phenomenology of Spirit* (Transl. with introduction and commentary by Michael Inwood). Oxford University Press.
- Hegel, G. W. F. (2019). *Fenomenolohiia dukhu [The Phenomenology of Spirit]*. (Transl. by Petro Tarashchuk). Kharkiv: Folio [in Ukrainian].
- Hegel, G. W. F. (2019). *The Phenomenology of Spirit* (Transl. by Peter Fuss and John Dobbins). University of Notre Dame Press.
- Hyppolite, J. (1974). *Genesis and Structure of Hegel's Phenomenology of Spirit*. Northwestern University Press Evanston, Illinois.
- Ivashchenko, I. (2010). Do pyannia pro umovy mozhlyvosti perekladu filosofskoho tekstu (na prykladi perekladu "Vstupu" do "Fenomenolohii dukhu" G. V. F. Hegelia) [To the question of the possibility of philosophical text translation (based on the translation of the "Introduction" to "The Phenomenology of Spirit" by G. V. F. Hegel)]. *Filosofska dumka*, 3, 111–123 [in Ukrainian].
- Pinkard, T. P. (2000). *Hegel: a biography*. Cambridge University Press.

Viktor Kozlovskyi

DO WE NEED HEGEL? (READER'S NOTES TO THE UKRAINIAN TRANSLATION OF "THE PHENOMENOLOGY OF SPIRIT")

The article considers the Ukrainian translation of the latest edition of Hegel's work "The Phenomenology of Spirit" (2019). The analysis focuses on the conformity of this translation with the generally accepted world requirements and norms that put forward the translation and publication of classical philosophical texts. The historical circumstances of the appearance of "Phänomenologie des Geistes" (1807) are briefly considered, as well as the history of its editing and republishing in the 19-20th cent., and it is shown that without this history any translation cannot be considered as acceptable.

Keywords: Georg Wilhelm Friedrich Hegel, The Phenomenology of Spirit, University of Jena, Johannes Schulze, critical editions, Georg Lasson, Johannes Hoffmeister, translations, formal translation requirements.

Матеріал надійшов 01.03.2020